

SIYASI SİSTEM VƏ VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİ

Cəmiyyətin siyasi həyatının tarixi təkamülü prosesində formalaşan siyasi sistem daim müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalsa da, onun formalaşmasında əsas rolunu ictimai sistem oynayır. Belə ki, ictimai sistem siyasi sistemdən əvvəl meydana gəlmiş üçün o, sosial həyatın bütün problemlərinin həlli imkanlarını da şərtləndirir. Cəmiyyətin siyasi sistemi - dövlət təsisatlarının, siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların mürəkkəb kompleksidir. Cəmiyyətin siyasi həyatı məhz onun çərçivəsi daxilində baş verir, ictimai və dövlət hakimiyyəti həyata keçirilir.

Sosial sistemin elə ünsürləri siyasi sistemə daxil olur ki, onlar bir tərəfdən cəmiyyətlə sosial idarəetməni və sosial qrupların yanaşı mövcudluğunu təmin edir, digər tərəfdən isə öz tələbatlarını və mənafeələrini reallaşdırmaq, ictimai iradəsini təsisatlandırmaq, ictimai həyatda öz iştirakını fəallaşdırmaq üçün müxtəlif sosial-siyasi qruplara əlverişli şərait yaradırlar. İctimai inkişafın gedində sosial münasibətlərin və təsisatların müvafiq tiplərinin meydana gəlməsi və möhkəmlənməsi öz növbəsində siyasi sistemdə əsaslı dəyişikliklərə, onun yeni struktur elementlərinin, idarəetmə mexanizmlərinin və qaydalarının yaranmasına səbəb olur. Nəticədə, siyasi sistemin təsisatları və digər elementləri iqtisadiyyata, mədəniyyətə və ideologiyaya daha çox təsir edir, bütövlükdə ictimai sistemin normal fəaliyyət göstərməsini təmin edirlər.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində demokratik institutlar xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Hələ vaxtilə qədim yunan filosofu Platon özünün "Respublika" adlı fəlsəfi traktatında göstərirdi ki, cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarına demokratik institutların göstərdiyi təsir zəiflədikdə demokratiya öz yerini tiraniyaya verir. Bu isə, onun fikrincə, həm şəxsiyyətin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin tənəzzülü deməkdir (2, s.34).

Məlumdur ki, siyasi sistemin başlıca funksiyası cəmiyyət həyatının, onun müxtəlif sferalarının səmərəli idarə olunmasıdır. Sosial idarəetmə müvafiq dövlət orqanları tərəfindən qərarların qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsi prosesidir. Qərarların reallaşması üsullarına və vasitələrinə xüsusi təşkilatlar və müxtəlif sosial qruplar təsir göstərirlər. Dövlət və onun orqanları siyasi sistemdə hakim rola malik olduğu üçün o, bütün cəmiyyətin təşkilatı çərçivələrini müəyyən edir, hüquq normalarının köməyindən istifadə etməklə öz vətəndaşlarının davranışını formalaşdırır.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin mühüm təsisatlarından biri - adətən siyasi proseslərə təsirinin gücünə görə "dördüncü hakimiyyət" adlandırılan kütləvi informasiya vasitələridir. Müasir dövrdə siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədə ən qüdrətli silaha çevrilən KİV eyni zamanda çox mühüm demokratik institut kimi çıxış edir, məhz onun fəaliyyəti nəticəsində cəmiyyətin siyasi həyatının demokratik əsaslarının qorunub saxlanması və inkişaf

etdirilməsi mümkün olur. Demokratiyanın ən mühüm prinsiplərinin yerinə yetirilməsi, qanunun aliliyi, aşkarlıq, plyuralizm və s. bu kimi prinsiplərə əməl olunması, seçkilərin düzgün, obyektiv və şəffaf keçirilməsi xeyli dərəcədə KİV-in səmərəli fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onlar həm dövlət orqanlarının, həm də siyasi partiyaların və ictimai təşkilatların orqanları kimi çıxış edirlər. Demokratik institut kimi KİV əhalinin siyasi dünyagörüşünü və siyasi mədəniyyətini formalaşdırmaqla böyük insan qruplarının kütləvi hakimiyyətə münasibətini müəyyən edirlər.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin təşəkkülündə ən mühüm amillərdən biri vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğudur. Hələ vaxtilə yeni dövr mütəfəkkirləri şəxsiyyəti dövlətin əsarətindən qurtarmağın yeganə yolunu məhz vətəndaş cəmiyyətini formalaşdırmaqda görürdülər. Məsələn, fransız filosofu Ş.L.Monteskyö "Qanunların ruhu haqqında" adlı əsərində vətəndaş cəmiyyətini təbii hal, ailə və qəhrəmanlıq dövrlərindən sonra bəşəriyyətin inkişafında dördüncü mərhələ kimi qiymətləndirirdi (3, s.112). Mülki qanunları dövlət qanunlarından fərqləndirən Monteskyö göstərirdi ki, bunlardan birincilər vətəndaş cəmiyyətinə xas olan münasibətləri, ikincilər isə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edirlər. O, vətəndaş cəmiyyətini özbaşınalıq və diktaturadan çox yaxşı təminat hesab edirdi. A. Smitin fikrincə, vətəndaş cəmiyyəti - dövlətin müdaxilə hüququna malik olmadığı qeyri-siyasi sferadır. İ. Kantın qənaətinə görə vətəndaş cəmiyyəti aşağıdakı aprior prinsiplərə əsaslanır: cəmiyyət üzvləri olan insanların azadlığı, sosial təbəqələrin bərabərliyi, cəmiyyət üzvünün vətəndaş kimi müstəqilliyi.

Böyük alman filosofu Hegel isə xüsusi mülkiyyəti vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının zəruri şərti hesab edirdi. Onun fikrincə, xüsusi mülkiyyətdən kənarında şəxsiyyət azadlığı yoxdur, o, azad olmaq üçün mülkiyyətə sahib olmalıdır. Vətəndaş cəmiyyəti dövlətdən sonra inkişaf etməyə başlayır, çünki o, dövlətin olmasını nəzərdə tutur. Məhz buna görə də filosofların çoxu bu fikirdədir ki, insanın əhəmiyyəti vətəndaş cəmiyyəti çərçivəsində xeyli yüksəlir. O, təbəqə üzvündən labüdə vətəndaşa çevrilir. Bunu nəzərdə tutan alman politoloqu və sosioloqu R. Darendorf yazırdı: "...vətəndaş cəmiyyəti imtiyazların ləğv edilməsi, habelə hamı üçün ümumi olan normaların yaradılması və saxlanılması deməkdir" (4, s.86).

Vətəndaş cəmiyyəti - dövlət tərəfindən nəzarət olunmayan, əlaqələndirilməyən, fərdlərin öz aralarında yetkin iqtisadi, mədəni, hüquqi, siyasi münasibətləri olan bir cəmiyyətdir. Vətəndaş cəmiyyəti ailəni, ictimai təşkilatları, həmkarlar ittifaqlarını, etnik, dini, yaradıcı, idman və s. birlikləri, habelə sosial birlikləri birləşdirən insan birliyinin daha yüksək mərhələsi və daha mütəşəkkil formasıdır. Bu elə bir cəmiyyətdir ki, onun hər bir üzvü öz tələbat və mənafeələrinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərən insandır. Bu insanın öz mənafe və tələbatlarına uyğun olan dəyərlər sistemi vardır. İctimai münasibətlərin vətəndaş cəmiyyəti sferasına aid edilməsi üçün əsas meyar şəxsiyyətin sosial tələbatlarının ödənilməsi və mənafeələrinin reallaşdırılmasıdır.

Vətəndaş cəmiyyətinin məqsədi insana öz azadlığını həyata keçirmək imkanının verilməsi deməkdir. O, yalnız inkişaf etmiş hüquqi dövlət şəraitində fəaliyyət göstərə bilər. Hüquqi dövlət ideyası hələ qədim dövrlərdən məlum olsa da XIX əsrdə Almaniya elmə gətirilmişdir. Onun mahiyyəti konstitusiyalı və inzibati hakimiyyət orqanlarının hüquqa təbə olması və onların üzərində hüquqi nəzarətin olmasıdır.

Vətəndaş cəmiyyətinin real mövcudluğu ideal ilə cəmiyyətin real nailiyyətləri arasındakı nisbətə müəyyən olunur. Əslində, prinsip etibarilə bu, cəmiyyətin, hakimiyyətin, siyasətin və insanın fasiləsiz təkmilləşmə prosesidir. Bu, həmçinin azadlıq, bərabərlik və ədalət kimi sosial, siyasi, əxlaqi və mədəni sərvətlərin təkmilləşməsi prosesidir. Buna görə də vətəndaş cəmiyyətinin qurulması yolunda böyük nailiyyətlər əldə etmiş olan xalqlar da daim təkmilləşmə prosesini yaşayırlar.

Müasir fəlsəfi fikrə görə vətəndaş cəmiyyəti insanların təbiət qanunlarına əsasən cəmiyyətdə kollektiv şəkildə yaşamasının daha da inkişaf etdirilməsi, ümumi düşmənçilik dünyasından azad olmuş insan şəxsiyyətinin daha da inkişaf etdirilərək, bu cəmiyyətin vətəndaşına çevrilməsi deməkdir. Yalnız sivil və humanist cəmiyyət yeni şəxsiyyət tipi formalaşdırmağa qadirdir. Öz növbəsində məhz bu şəxsiyyət yeni vətəndaş cəmiyyətini formalaşdırır. Bu iki qüvvəni (kollektiv və şəxsiyyət) birləşdirən, əlaqələndirən və formalaşdırın dövlət hakimiyyəti də müasir hakimiyyət tipi kimi çıxış edir. Beləliklə, vətəndaş cəmiyyətini bu üç əsas qüvvə yaradır: kollektiv, şəxsiyyət və hakimiyyət.

Vətəndaş cəmiyyəti fasiləsiz olaraq inkişaf və təkmilləşmə tələb edir. İnsanın, cəmiyyətin və hakimiyyətin daim yüksələn xətlə təkmilləşməsinə fransız filosofu J.J.Russonun münasibəti böyük maraq doğurur. O, 1755-ci ildə yazdığı "Bərabərsizliyin meydana gəlməsi və onun əsasları haqqında düşüncələr" adlı əsərində bu inkişafın üç əsas meyarını müəyyən edir: vətəndaşlığa, təbiiliyə və sivilizasiyaya doğru hərəkət. Bu isə daha inkişaf etmiş şəxsiyyət, daha təkmil vətəndaş münasibətləri və rəşional sivil hakimiyyət deməkdir. Bu hərəkətin həyata keçməsi cəmiyyətlə dövlət arasında hakimiyyət bərabərliyi bağlanmış müqavilə ilə təmin olunur. Bu müqavilə onların qarşılıqlı məsuliyyətini, azadlıqlarını və hüquqlarını müəyyən edir. Vətəndaş cəmiyyətinin harmonik inkişafı kollektivin, şəxsiyyətin və dövlətin sivil inkişafını nəzərdə tutur. Onların inkişafında mütənəsibliyin pozulması vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında problem yaradır. Dövlət cəmiyyəti öz təsiri altına aldığıda, yaxud kollektivin mənafeyi hər şeydən üstün tutulduqda (məsələn, sosializmdə), həmçinin antikollektivist individualizmə üstünlük verildikdə, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması mümkün olmur. Deməli, tarixən vətəndaş cəmiyyətinə doğru aparın üç tarixi və siyasi inkişaf yolu var: siyasətin, vətəndaşlığın kollektiv və fərdi əsaslarının inkişaf etdirilməsi.

Vətəndaş cəmiyyəti sosial-təşkilati struktur kimi siyasi strukturun hüdudlarından kənarında formalaşsa da, onu da əhatə edir, çünki siyasi struktur bir tərəfdən vətəndaş cəmiyyətinin bir hissəsi kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə o, vətəndaşlar tərəfindən yaradılmışdır. Siyasi strukturun demokratik

qanunvericilik, hakimiyyət bölgüsü, leqal müxalifətin mövcudluğu, çoxpartiyalılıq və s. bu kimi elementləri məhz vətəndaş cəmiyyətinin təsiri altında meydana gələrək formalaşır. Onların sosial rolu öz əksini vətəndaş həyatı sərəvlərinin reallaşmasında, insanların sosial və siyasi azadlığında, onların birlik, qrup, cəmiyyət və partiyalarda birləşməsində tapır. Bütün siyasi, ideoloji, mədəni, etik mexanizmin köməyi ilə vətəndaş cəmiyyəti ölkənin sosial həyatına və hakimiyyət strukturuna təsir göstərir. Onların məcmusu isə son nəticədə hakimiyyət demokratizmini təşkil edir.

Vətəndaş cəmiyyəti üçün hakimiyyət demokratizmi özündə aşağıdakıları birləşdirir: legitimlik, ümumilik, səmərəlilik və s.

Müasir dövrdə vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində şəxsiyyətin şəxsi təhlükəsizlik zonası ilə yanaşı, onun sosial-iqtisadi təhlükəsizliyi zonası da yaradılmalıdır ki, vətəndaş özünü heç kimdən və heç nədən asılı hesab etməsin.

Vətəndaş cəmiyyətinin siyasi sistemə və hakimiyyət strukturlarına təsirinin əsas məqsədi siyasi özgələşmənin məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılmasıdır. Bu meyl öz əksini siyasi fəaliyyətin sosial problemlərin həlli texnologiyasına çevrilməsində, hakimiyyət daşıyıcılarının vətəndaş cəmiyyətinin müzdü işçiləri kimi çıxış etməsində tapır.

Azərbaycanda siyasi sistemin formalaşması prosesinin əsası 1995-ci ilin noyabrında ölkənin yeni Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə qoyuldu. Konstitusiya ilə Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika kimi müəyyənləşdirilmişdir. Burada hakimiyyətin müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən üç qolu formalaşmışdır: qanunverici hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirən Milli Məclis, icraedici hakimiyyəti həyata keçirən prezident və məhkəmə hakimiyyəti.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında şəxsiyyətin azadlıq, toxunulmazlıq hüquqi, seçib-seçilmək hüququ, söz, mətbuat, azadsahibkarlıq və s. bu kimi vətəndaş hüquqları təsbit edilmişdir. Dövlət şəxsiyyətin əmək, sosial təminat, sağlamlıq, təhsil, sərbəst yaradıcılıq, mədəni sərəvlərdən istifadə etmək hüquqlarına təminat verməklə ölkədə insan hüquqları və azadlıqlarının bitkin sisteminin yaradılmasının əsasını qoymuşdur. İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Konstitusiyanın 147-ci maddəsində öz ifadəsini tapır. Ümumiyyətlə, Əsas Qanunda insan hüquq və azadlıqları 48 maddədə təsbit olunmuşdur.

Göründüyü kimi, ölkəmizdə sivil və demokratik siyasi sistemin formalaşması prosesinin möhkəm özülü qoyulmuşdur. Bu isə öz növbəsində vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması üçün ən mühüm şərtidir. Son illər ərzində Azərbaycanda demokratik institutların, təsisatların və qurumların fəaliyyətinin güclənməsi vətəndaş cəmiyyətinin rüşeymlərinin möhkəmlənməsi işinə xidmət edir.

Müasir dünya öz inkişafında yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdur. Müxtəlif dövlətlər, ölkələr və xalqlar arasında ümumi və oxşar cəhətlər artaraq, bəşəriyyəti bütöv bir ailəyə çevirmişdir. Çoxlu sayda beynəlxalq təşkilatların, birliklərin və qurumların fəaliyyətinin əsas məqsədi qloballaşmanın vüsətini

artırmaqdan, dini, irqi, milli, sosial fərqlərə baxmayaraq, insanlara vahid dünyanın vətəndaşları olduqlarını inandırmaqdır. Elm və texnikanın, xüsusən də informasiya və rabitə vasitələrinin son onilliklər ərzində görünməmiş inkişafı da bu fikrin təsdiqi işinə xidmət edir. Lakin bununla belə, hər bir millət özünəməxsus inkişaf yolu seçərək onu başqalarından fərqləndirən keyfiyyətlərini nümayiş etdirir. Bu keyfiyyətlər ictimai həyatın digər sahələrində olduğu kimi sosial-siyasi sferalarda da özünü büruzə verir. Bəzi xalqlar və ölkələr vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu işində böyük nailiyyətlər əldə etdiyi halda, bəzilərinə bu proses başlanğıc mərhələsindədir. Bu da təbii, çünki hazırda dünyada mövcud olan müstəqil dövlətlərin böyük əksəriyyəti ötən yüzilliyin ya ortalarından, yaxud da sonlarından etibarən azad və müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar. Müxtəlif imperiyaların əsarətindən xilas olunma sosial və milli azadlığın əldə olunması demək idi. Demokratiyanın, başqa sözlə "xalqın ruhunun" dövlətdə təzahür etməsi mücərrəd məkanda deyil, konkret ərazidə, konkret xalqın tarixində baş verir.

Müxtəlif amillərlə bağlı (tarixi, coğrafi, dini və s.) bəzi xalqlar başqalarından fərqli olaraq dövlət quruculuğu işini daha tez yerinə yetirmiş, bəziləri isə bu işə nisbətən gec başlamışlar. Deməli, bu halda vətəndaş cəmiyyətinin atributlarının formalaşması da gec baş verir. Lakin bu ardıcılıq qaçılmazdır: vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü hökmən siyasi sistemin bütövlüyünü, bitkinliyini və təkmilliyini tələb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа. М., 2001.
2. Асмус В.П. Платон и его эпоха. М., 1979.
3. Коммунистические идеалы и история культуры. М., 1981.
4. Манфред А.З. Три портрета эпохи Великой Французской революции. М., 1978.

РЕЗЮМЕ

Хаджар Касумова

Политическая система и гражданское общество

В данной статье рассматриваются основные аспекты становления гражданского общества. Всесторонне анализируются факторы, способствующие строительству этого общества. Особое внимание уделяется социально- политическому развитию гражданского общества. Движение к демократическому гражданскому обществу и правовому государству является приоритетной задачей сегодняшнего Азербайджана, переживающего сложный, инновационный период своей истории. Статья посвящена непосредственному анализу соотношения «общество-государство», рассмотрению существующих парадигм, концептов по данной проблематике, а также особенностей формирования гражданского общества и политической системы в Азербайджане с учетом аспектов национально-особенного. Здесь обосновывается положение о том, что в развитом гражданском обществе «элементы социальности» являются опорой политической системы общества.

SUMMARY

Hajar Qasimova

Political system and civil society

In the article main aspects of forming civil society are considered. The factors promoting the building of this society are thoroughly analyzed. Moving to democratic civil society and legal government is a priority problem of modern Azerbaijan, living a complex, innovatory stage of his history.

The article is dedicated to the direct analysis of correlation of «society and state», considering existent paradigm and conceptions of this problem and also to the features of forming a civil society and political system in Azerbaijan taking into consideration the national and specifical aspects. The author based his arguments that in the developed civil society the «elements of sociality» are the main support of the political system of a society.